

Azərbaycan dilinin dialektoloji atlası [Азәрбајҹан дилинин диалекто-
логи атласы]. Azərbaycan SSR elmlər akademiyası Nəsimi adına
dilçilik institutu. M.İ. İslamov, E.G. Ağayev, S.M. Behbudov, T.M.
Əhmədov, N. H. Məmmədov, B.M. Tağıyev, Z.Ə. Həsəyev. Bakı-Elm
1990.

Bir neçə söz: *Azərbaycan dilinin dialektoloji atlası Azərbaycan SSR EA
Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu dialektologlarının 17 illik gərgin əməyinin
nəticəsidir. Atlası tərtibə əsasən 1958-ci ildən başlanmışdır. Türkologiyada bu
sahədə təcrübə olmadığından birdən-birə Azərbaycan dilinin bütün dialekt və
şivələrini əhatə edən ümumi atlas tərtib etmək çətin idi. Odur ki, təcrübə əldə
etmək məqsədilə əvvəlcə dialekt və şivələrimizin bir qrupuna (şərg qrupuna)
aid atlas hazırlandı. 1965-ci ildə tamamlanmış bu atlas 50 xəritədən ibarətdir
(tərtibçiləri M. İ. İslamov, T.B. Həməzəyev və R.E. Kerimovdur).*

Evet, Kuzey Azərbaycan dilinin elimizdeki bu görkemli dil atlasının 'bir neçə söz' başlığıyla kaleme alınan önsözü böyle başlıyor. Asıl bu atlas için toplanacak malzemeye 1966 yılında başlanır. Girişte, eski SSCB'de diğer Türk dil ve lehçeleri üzerine hazırlanan dil atlaslarına ve bunlar arasında Azerbaycan dilinin lehçebilim atlasının önemine değinilir. Malzemenin toplandığı bölgeler (*rayon*) 5-16. sayfalar arasında tek tek sıralanır ve bu bölgelere bağlı yerleşim birimlerinin adları, malzemenin toplandığı yıl, kaynak kişiler ve malzemeyi toplayanın adı belirtilir. Buna göre, toplam 63 bölgeden malzeme toplanmıştır.

19-22. sayfalar arasında "Azərbaycan dilinin dialektoloji atlasının tərtibi üçün toplanan materialların programı"na yer verilir. Örneğin *fonetika* kısmında ele alınan 56 ölçüitten bir kısmını sıralayacak olursak, bu ölçütler şunlardır:

"1. Sözüün birinci hecasında *a* yoħsa *ä* säsi täläffuz olunur? *galın*, yoħsa *gälin*; *gamış*, yoħsa *gämiř* ... *yaşıl*, yoħsa *yäřil*...

13. Sözüün ikinci və ya üçüncü hecasında *ı*, yoħsa *u* säsi täläffuz olunur? *yarpız*, yoħsa *yarpuz*; *sabın*, yoħsa *sabun* ...

39. Sözü'n ortasında y, yoħsa g säsi täläffuz olunur? *inyä, yoħsa ignä; düyü, yoħsa dügü; düymä, yoħsa dügmä.*"

57-91. maddeler arasında *morfologiya* başlığı altında yapım ve çekim özellikleri ele alınır:

"58. Sizdä mänsubiyät kategoriyasının täkindä tärkibdäki ikinci söz necä işlänir? *mänim gızım, yoħsa mänin gız; sänin gızın, yoħsa sänin gız; onun gızı, yoħsa onun gız...*

73. Fe'llär nägli keçmiş zamanın üçüncü şahs täkindä hansı şakilçiläri gäbul ädir? *gaçıb(đır), yoħsa gaçıf(đır), gaçıp(đır), gaçıtđı; yazıb(đır), yoħsa yazıf(đır), yazıp(đır), yazıtđı; ...*"

92-102. maddeler arasında *sintaksis* başlığı altında sözdizimi özelliklerine yer verilir.

103-197. maddeler arasında da *leksika* başlığı altında söz varlığına ait sorular için kullanılan sözcüklere yer verilir. Bu kısım kendi arasında üç başlıkta ele alınır:

"I. Sizdä buna nä däyirlär? 104. Atanın bacısına: *bimi, mama, hämşirä.* 105 Validänin gızlarının ärinä: *küräkän, göy, giyäv.* ... 126. Özünü üstün tutan adama: *däbbä, täşähör, löğa, dambat, zağar, dangaz.*

II. Sizdä bu sözlärin hansı işlänir? 135. *goz, cäviz // cövüz, girdäkän* ...157. *yuhu, tüş, väyğa.* 158. *töz, şıdırğı, vecid, cäld...*

III. Sizdä bu söz işlänirmi vä hansı me'nada? 172. *hırsız - güclü?, kobud?, oğru?* ... 197. *öynä - vaht?, däfä?"*

25-283. sayfalar arasında 128 adet harita üzerinde sözü edilen özellikler gösterilir. Sayfanın sağında harita solunda da kullanılan ölçütler, sözcükler ve sözcüklerin, özelliklerin yer aldığı yerleşim birimlerinin numaraları yer alır. Haritada ise her morfemin, fonemin, sözcüğün farkı ayrı ayrı işaretlerle belirtilmiştir. Yine atlasın her yaprağı konularına göre farklı renklerle birbirlerinden ayrılır: örneğin sesbilgisine ait kısımlar açık kahverengi-sarı, sözdizimine ait kısımlar sarı, söz varlığına ait kısımlar da yeşil renktedir. Bu özelliklere göre herhangi bir sayfayı açıp bakacak olursak (s. 62): "häritä No 18, programın 24-cü sualının materialı äsasında tärtib olunmuş bu häritä ö > ü fonetik hadisäsinä häsr edilmişdir. Hämin sualden soruşulur: sözü'n birinci hecasında ö, yoħsa ü säsi täläffuz olunur? *gözäl, yoħsa güzäl; körpü, yoħsa kürpü; öküz, yoħsa üküz...*" devamla tek tek *gözäl, güzäl, körpü* vb. söylenişlerin kullanıldığı yörelerin numaraları verilir.

Birden fazla özellik bulunan kısımlarda hepsine uygun ayırıcı işaretler kullanılır, bu da okuyucunun daha ilk bakışta yörelere göre özelliklerin dağılımını kolayca görmesini sağlıyor.

Kimi özellikleri kısaca gözden geçirecek olursak, Kuzey Azerbaycan'ın (Nahçıvan dahil) hemen tümünde Genel Türkçe ilk hece *ı* sesi korunur: *gız*, *gızıl* gibi; *i*'li söyleyişlere sadece 5-10 yerleşim biriminde, en kuzeyde Guba, Gusar gibi bölgelerde rastlanır (44-45).

Hemen tüm Azerbaycan'da ilk ve ikinci hecelerde geniş-yuvarlak *ö* ünlülü şekiller yaygınken (*kösöv*, *kövşän*, *tövlä* gibi) Nahçıvan bölgesinde *ä*'li şekiller yaygındır (*kösäv*, *kävşän*, *tävlä*) s. 60-61.

Azerbaycan'ın batı bölümünde *-ıf*, *ıf-*, *üf*'lü şekiller yaygınken batıda (Bakü dahil) *-ıb*, *-ıb*, *-ub*, *-üb*'lü şekiller yaygındır.

Genel olarak bölgesel farklılıklara değinmek gerekirse, en keskin fark doğu-batı veya, Azerbaycan-Nahçıvan olarak görülür. Atlasın içinde ayrıca bölgelerin adlarıyla birlikte numaralarını içeren bir film yer alır. Söz konusu film haritaların üzerine konularak yerleşim birimlerinin, özelliklerin hangi bölgeye ait olduğunu bulmayı kolaylaştırıyor.

Mehmet Ölmez
(Göttingen)